

Anna Backman

1700-talets hästvardag

Attityder och praktiker speglade i två akademistallmästares manuskript

När den tidigmoderna hästen möter oss i den kulturhistoriska forskningen är det oftast i egen-
skap av transportmedel, handelsvara eller statussymbol. Arbetet och träningen i stall och ma-
nege till vardags är däremot närmast obeforskade. Det beror troligen till stor del på källäget –
de hippologiska vardagspraktikerna var i hög grad ”tyst kunskap” och förmedlades oftast direkt
mellan utövarna. Jag är själv hästmänniska och har länge funderat över hur man skulle kunna
kasta ljus över dessa praktiker.

Under arbetet med *Ett författarskap i akademins utkant: Stallmästare Johan Leven Ekelunds
efterlämnade manuskript* genomsökte jag Uppsala universitetsbiblioteks specialläsesal samt
universitetets arkiv för att försöka hitta källor som kunde ge information om Leven och hans
förhållande till universitetet.¹ I den processen fann jag även källmaterial som föreföll kunna ge
små glimtar av vardagen i akademistallet i Uppsala. Dessutom fann jag ett manuskript som
hittills förefaller ha gått forskningen helt förbi, nämligen akademistallmästaren Caspar Hinrich
Gerdes *Stallordning* från 1697.² I detta paper vill jag, med Levens och Gerdes manuskript som
utgångspunkt och med stöd av det övriga källmaterial jag funnit, försöka skissa en bild av var-
dagen i det långa 1700-talets akademistall och dels belysa några av dess praktiker, dels försöka
ringa in vilka förhållningssätt till hästen som speglas i materialet. Min förhoppning är att genom
denna inledande studie skapa en utgångspunkt för vidare fördjupning i ämnet.

Två beresta akademistallmästare

Om Caspar Hindrich Gerdes (d. 1712) är inte mycket känt. Han var av tyskbaltisk härkomst
och förefaller ha vistats vid flera europeiska ridakademier innan han så småningom fick anställ-
ning vid änkedrottningens av Danmark stallstat.³ 1680 var han i svensk tjänst som stallmästare
åt Johan Gyllenstierna, och medföljde då den ambassad som hämtade den blivande drottning

¹ Anna Backman, *Ett författarskap i akademins gränsland: Stallmästare Johan Leven Ekelunds efterlämnade manuskript*, Uppsala universitet, Uppsala 2014.

² Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U 65³.

³ Gurli Taube, *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala*, Uppsala 1963, s 56.

Ulrika Eleonora d.ä. i Danmark.⁴ Redan året dessförinnan hade Gerdes med Gyllenstiernas bistånd fått arrendekontrakt på Dalby och Flyinge kungsgårdar, där han i ett par år verkade som stallmästare och bedrev stuteriverksamhet.⁵ Han ledde också den kortlivade ridskolan vid Lunds universitet. Ingvar Fredricson anger att Gerdes utnämndes till akademistallmästare i Uppsala redan 1686, medan Gurli Taube anger 1691.⁶ Gerdes lämnade Uppsala under något av 1700-talets första år och flyttade till Stockholm. Så småningom utnämndes han till hovstallmästare. Bouppteckningen från 1712 antyder att hans levnadsstandard på äldre dagar var tämligen god.⁷

Johan Leven Ekelund (ca 1701-1775) var akademistallmästare i Uppsala från 1744 fram till sin död. Hans bakgrund är höljd i dunkel, men av hans manuskript framgår att han från sin tidiga ungdom och framåt målmedvetet samlade på sig den kunskap som krävdes av en förstklassig stallmästare. Hans hippologiska bildningsresa förde honom från Ryssland till Persien och genom de italienska och tyska språkområdena norrut till Sverige. Efter att i ungdomen bland annat ha ridit som armékurir arbetade han enligt egen utsago bland annat som arméhästläkare och som stallmästare på olika stuterier i Ryssland. Han vistades även vid flera av de förnämsta centraleuropeiska manegen, exempelvis den kejserliga manegen i Wien, nuvarande Spanska ridskolan.⁸ 1744 tillträdde Leven tjänsten som akademistallmästare i Uppsala där han utöver ridningen även undervisade i hästens anatomi och sjukdomslära. Verksamheten ägde rum i en tid och en miljö som var mycket dynamisk för såväl medicinens som veterinärmedicinens utveckling i Sverige, det var till exempel under denna tid som de första veterinärstudenterna sändes till Bourgelats veterinärskola i Lyon. Denna tid präglades också av utilistiska strömningar och en ambition att kunskap skulle tillgängliggöras på svenska språket. Detta medförde att litteraturen om hästar i allmänhet och ridkonst i synnerhet ändrade karaktär, en utveckling som Leven gick i spetsen för med sina manuskript.

⁴ "Historiska bilder XXIV. Starke Jan som Giljarebud. av Th." i *Svenska Familj-journalen* band VI, 1867, nr 1, s 2. Faksimil, Projekt Runeberg, <http://runeberg.org/famijour/1867/0006.html>, hämtad 2015-10-31.

⁵ Ingvar Fredricson, *Flyinge: Hippologi från medeltid till nutid*, Vitaby 2014, s 52.

⁶ Fredricson, s 52, Taube, s 56.

⁷ Stockholm, Riksarkivet, Övre borggrätten 1677-1845 F II a Bouppteckningar, kronologiskt ordnade, 1 1703-1745.

⁸ Anna Backman, "Johan Leven Ekelund – Equerry, Traveller, Writer" i *Traces of Transnational Relations in Eighteenth Century Europe*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studies in the History of Ideas, Uppsala 2015.

Manuskripten

Gerdes har efterlämnat ett känt manuskript som i Uppsala universitetsbiblioteks katalog fått titeln *Stallordning*. Manuskriptet är daterat den 31 juli 1697 och är skrivet på tyska. Det donerades till universitetsbiblioteket på 1830-talet som en del av den Cederhielmska samlingen.⁹ Troligen har den ägts av Germund Ludvig Cederhielm, en elev till Leven, som tycks ha hjälpt denne att ta diktamen samt gjort flera avskrifter av hans manuskript.¹⁰ Manuskriptet består av två delar. Den första är just en *stallordning* – det vill säga vad man idag i militära sammanhang benämmer en dagorder, en uppsättning rutiner och förhållningsregler för den dagliga verksamheten hos en enhet. Gerdes *Stallordning* fastslår såväl rutiner för arbetet med hästarna i stallet som förhållningsregler för stalldrängarna. I manuskriptet kan man utläsa att alla stalldrängar förväntades ha kännedom om innehållet i denna *stallordning* och att den skulle läsas högt för alla nyanställda som inte själva var läskunniga. Den andra delen av manuskriptet, som jag hittills inte har haft tillfälle att undersöka annat än ytligt, behandlar ridutbildningen och omfattar bland annat manegeridningens högre skola.

Levens författarskap är mer omfattande och omfattar elva kända skrifter bundna i fyra volymer.¹¹ Hans manuskript om ridkonst kan vara de tidigaste ridlärorna skrivna på svenska språket. Den första ridläran som trycktes på svenska var Mattias Alexander von Ungern-Sternbergs översättning av Claude Bourgelats *Nya Newcastle*, som gavs ut 1752 på Kungliga Vetenskapsakademiens initiativ.¹² I skriftsamlingen ingår Levens rikligt kommenterade exemplar av denna bok.¹³ I en serie ridläror - *Absolute reglor till ridkonsten*, *Häste-Skolan* och *Systeme om Hästens Rörelser* beskriver Leven dels ryttarens hjälpgivning, dels hästens utbildning, och slutligen hästens gångarter och de rörelser den kan läras att utföra.¹⁴ Leven presenterar här sina kunskaper i manegeridningens högre skola för sina hippologiska jämlingar, skickliga ryttare i samhällets övre skikt. Framför allt *Häste-Skolan* har dock ett starkt pragmatiskt anslag och innehåller även avsnitt om fälthästens utbildning. Leven förde med sig ett brett internationellt hippologiskt kun-

⁹ Uppsala, Uppsala universitetsbiblioteks arkiv, M, Donationskatalog.

¹⁰ Se Backman 2014, kapitel 1.

¹¹ Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1360, D 1363, D 1376, D 1378.

¹² Bourgelat, Claude och von Ungern-Sternberg, Matthias Alexander, *Nya Newcastle, eller Afhandling om Ridkonsten, efter de nyaste och bästa grundsatser. Öfversatt ifrån Fransyskan. Stockholm, tryckt uti Kongl. Tryckeriet. MDCCLII*, Stockholm, 1752.

¹³ För en närmare presentation av *Nya Newcastle*, se Backman 2014.

¹⁴ Uppsala, Uppsala Universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1363f, UUB D 1376a, UUB D 1378 (mina bokstavssuffix, se appendix).

skapskapital till Sverige, som överfördes till en ung företrädesvis militär publik genom föreläsningar samt praktisk instruktion och övning på akademiridskolan i Uppsala. När han skrev ridlärorna tvingades han hantera samma problem som vi än idag brottas med trots tillgången till avancerad modern teknik – att klä en höggradigt kroppsligt präglad praktik i ord.

En annan grupp skrifter tycks rikta sig mot den samhällsgrupp som ägnade sig åt hästuppfödning eller uppköp av hästar, exempelvis godsägare, kavalleriofficerare och rusthållare. *En kort beskrivning på hästens utvärtes synliga delar, Kundskap om hästens fel och lyten* samt *Kunskap om Häste åldren* innehåller enkla, handfasta råd om hur man lär sig känna igen en frisk och duglig ridhäst, och hur man bedömer dess ålder – kunskap med ett potentiellt högt nationalekonomiskt värde.¹⁵ En dedikation avslöjar att Leven avsåg att försöka få dessa skrifter tryckta, men att han först ville att riksmarskalken Hans Hendrich von Liewen skulle gå igenom dem.¹⁶ Delar av skrifterna var nämligen kontroversiella och riskabla att publicera. Leven blandar en besk medicin i de goda råden i form av vass kritik mot de rådande förhållandena i sin samtids hästsverige. Han är kritisk mot plågsamma kirurgiska ingrepp som utförs i onödan för att de är på modet, han anser att ungdomarna är för bekväma av sig för att lära sig hästmannaskap från grunden, och han tycker att det är skamligt att undermåliga hästar importeras när det skulle kunna gå att föda upp bra svenska hästar.

Skrifterna är författade med en tydlig ambition att organisera och systematisera kunskapen, men Leven har svårt att avhålla sig från att inflika personliga reflektioner och anekdoter. Dessa är ovärderliga, eftersom de ger unika glimtar av såväl vardagslivet på stallanläggningarna som det sociala spelet i elitens maneger. Flera sådana små episoder förekommer till exempel i *Genera morborum*, som är ett försök att gruppera hästsjukdomarna på linneanskt manér, men som även innehåller flera fallstudier och exempel från Levens praktik i Sverige och utomlands. Här, liksom i flera av de andra skrifterna, ställs en gryende empiri och erfarenhetsbaserade metoder mot vidskeplighet och kvacksalveri.

Mellan ideal och verklighet

Den första delen av Gerdes *Stallordning* kan vid en första anblick tyckas vara ett dokument som pragmatiskt beskriver stallvardagen på akademiridskolan i Uppsala i slutet av 1600-talet. Det kan dock finnas goda skäl att betrakta manuskriptet med ett källkritiskt öga. Gerdes anger till exempel att hans *stallordning* passar såväl för en hög herre som för akademien i Uppsala.

¹⁵ UUB D 1363b, UUB D 1363c, UUB D 1363d.

¹⁶ UUB D 1363a.

Vilken typ av hög herre han avser kan man ana om man väger samman formuleringen med dateringen, den 31 juli 1697. Det finns goda skäl att misstänka att manuskriptet kan ha tillkommit som ett försök av Gerdes att erhålla patronage från den unge Karl XII eller hans förmyndarstyrelse. Karl XI hade ju avlidit den 5 april samma år, och det är tänkbart att tronskiftet uppmuntrade karriärister till försök att skapa uppmärksamhet kring sin person och göra karriärfrämjande insatser. Gerdes har valt att skriva sitt manuskript på papper av folioformat. Formatet var kopplat till status, och valet av det största tillgängliga formatet kan tolkas som att Gerdes dels ville tillskriva sitt manuskript stor tyngd, dels att det var tänkt för en läsare av hög rang snarare än den läskunnig stalldräng han nämner i texten. För det sistnämnda talar även valet av språk, tyskan hade en stark ställning vid hovet vid denna tidpunkt.

Man kan ställa sig frågan varför någon skulle skicka en uppsättning bitvis synnerligen handfasta stallregler till en kung. Det mest troliga är att det rör sig om ett genreskrivande, och att det skulle kunna gå att betrakta en *stallordnung* som en sorts arbetsprov. En mall för genren återfinns i Gerhard Engelhard von Löhneisens *Hof- Kriegs- und Reit-Schul*, ett praktverk riktat mot en aristokratisk och kunglig publik.¹⁷ Löhneisens bok är lika mycket en *hausvater*-bok som en ridlära och behandlar ämnen som unga pojkars uppfostran, drift av stuterier, och organisationen av större stallanläggningar. Hans exempel på en *stallordnung* domineras av regler rörande personalens uppförande och moral, medan hästarnas skötsel har en underordnad roll. Vad gäller Gerdes är förhållandet det omvända.

Till skillnad från flertalet av Levens skrifter saknar Gerdes *Stallordnung* dedikation. Manuskriptet är dock skadat på ett sätt som antyder att sidor har rivits loss, och kanske har sidor på så vis gått förlorade. Att dedikera skrifter var en viktig del av karriärskrivandet, och de personer Leven dedikerar sina skrifter till är inflytelserika personer som han troligen befinner sig i ett klientförhållande till – riksmarskalken Hans Hendrich von Liewen och riksstallmästaren Adam Horn. Stina Hansson har skrivit om dedikationssystemet i ”Böckernas beskyddare under svenskt 1600-tal”, som visserligen snarare rör Gerdes verksamma period än Levens, men där

¹⁷ Georg Engelhard von Löhneisen, Andreas Nunzer, Engelhard Nunzer, *Neu-eröffnete Hof-Kriegs- und Reit-Schul: Das ist gründlicher Bericht della Cavalleria, oder von allen, was zur Reuterey gehörig und einem Cavalier davon zu wissen gebühret ... Nebst allen diesen wird gehandelt von denen Turnieren der Alten, Lanzenbrechen, Quintan-, Kopff-Ring- und Carrousel-Rennen ... Alles mit schönen und kostbaren Kupfferstichen illustriret ...*, 3 uppl., Nürnberg, 1729, del IV, s 1-12. <https://play.google.com/store/books/details?id=SM1WAAAACAAJ&rdid=book-SM1WAAAACAAJ&rdot=1>, hämtad 2015-10-31

vissa mer allmängiltiga avsnitt rimligen borde vara tillämpbara även för den sistnämndes karriärsträvanden.¹⁸ Hon påpekar att dedikationssystemet kunde ses som ett system för att manifestera sociala relationer och sociala positioner. Det fanns ett värde såväl i att dedikera som att mottaga en dedikation. Genom dedikationen kunde den dedikerande få uppmärksamhet som kunde främja befordringar och framtida avancemang.

Ur ett källkritiskt perspektiv är det lämpligt att bära i minnet att Gerdes och Leven med stor sannolikhet har skrivit sina manuskript med avancemang i åtanke. Det innebär att avsnitt som kan tyckas skildra verkliga förhållanden lika gärna kan framställa ett ideal som man önskar uppnå, samt att innehåll som till synes förefaller deskriptivt snarare kan betraktas som preskriptivt. Detta innebär inte att innehållet är mindre värdefullt. I den mån författarna beskriver ideal som de inte kan nå upp till, beskriver de ändå en hästhållning som de antingen själva önskar, eller som de förmodar att deras patroner önskar.

Akademistallet

Den 14 februari 1663 beslöts genom kunglig resolution att fem exercitiemästare, däribland en stallmästare, skulle tillföras Uppsala universitet.¹⁹ Den mångkunnige Olof Rudbeck d.ä. ritade ett exercitiehhus bestående av en huvudlänga med två flyglar. I huvudlängan fanns lärarbostäder samt undervisningssalar för språk, fäktning, dans och gymnastik. I östra flygeln låg stallet med plats för 30 hästar, och i västra flygeln ridhuset. Innergården var omgärdad av en stenvall och användes som ridbana. Universitetets kansler Magnus Gabriel de la Gardie sägs ha skänkt 22 hästar till akademien. Dessutom skulle stallstaten få både pengar och foder i underhåll av universitetet, löften som inte hölls. 1679 drogs akademistallmästaren Henrik Scherers lön in eftersom han inte hade tillräckligt med hästar för att bedriva undervisning då de ursprungliga dött ut. Han hade dessutom skuldsatt sig för att kunna utfodra de kvarvarande hästarna, och dog utfattig. Under flera år var universitetet utan ridinstitution, tills Karl XI beslutade öppna den igen. Den här gången skulle kronan betala för hästar och stallmästare, och Gerdes utnämndes till stallmästare. Även Karl XI:s satsning i Uppsala blev kortvarig. Karl XII:s krigsår blev förödande för ridskolan, som stängdes under något av seklets första år. Det skulle dröja ända till 1739 innan den öppnade igen. En beridare vid hovstallet, Georg Friedrich von Walden, lyckades övertala Uppsala universitets konsistorium att öppna skolan igen och anställa honom som

¹⁸ Stina Hansson, ”Böckernas beskyddare under svenskt 1600-tal” i Magnus von Platen (red.) *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Stockholm 1988, s. 64-74.

¹⁹ Gurli Taube behandlar exercitierna vid Uppsala universitet ingående i *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1963, och därifrån har jag hämtat uppgifterna om ridinstitutionen 1663-1743 om inget annat anges.

akademistallmästare. Ridhuset och stallet reparerades, och akademien och kronan delade på finansieringen. 1744 efterträddes von Walden av Leven.

Flera olika yrkesgrupper arbetade vid akademistallet. Arbetet leddes av akademistallmästaren. Under Levens verksamhetsperiod bestod personalen enligt akademins mantalslängder av en hovsmed, fyra stalldrängar, och åtminstone under några år även en sadelmakare och en fodermarsk.²⁰ Sadelmakaren var gammal och fattig och fick möjligen tjänstgöra av barmhärtighet snarare än för att akademistallet hade behov av en egen sadelmakare. Ingen ersättare anställdes nämligen efter hans död. Leven tycks dessutom tidvis ha haft hjälp av en beridarelev, som inte finns med i mantalslängderna för stallstaten.²¹ Under Gerdes verksamhetsperiod finns inte stallstaten med i akademins mantalslängder. Det enda spåret av honom där är en anteckning i mantalslängden från 1701 där det står: ”Stallmästaren Caspar Henrich Gerdes, will sjelf förklara sig för Hans Kongl. Maj:t och Kongl. Cammar Collegiet.” Under denna period tycks som tidigare nämnts stallstaten ha varit helt finansierad av kronan och direkt underställd denna.

Det är svårt att utifrån källmaterialet säga särskilt mycket om stallpersonalens arbetsförhållanden. Gerdes *Stallordning* ger en bild av en strängt hierarkisk organisation där stalldrängarna tillhörde arbetsgivarens hushåll och var dennes underlydande. Stalldrängarna hade ett begränsat ansvar, de förväntades lyda order och stallmästaren hade rätt att straffa dem hårt om de bröt mot reglerna. Levens stallpersonal går att återfinna i akademins mantalslängder, och där kan man utläsa att de flesta stannade flera år i tjänsten – hovslagaren efterträddes till och med så småningom av sin son. Levens stalldrängar har också haft råd att bilda familj, och i något fall även anställa en piga.²²

Exercitiehuset är sedan länge rivet, men det finns exteriörbilder som tillsammans med Gerdes *Stallordning* och inventarierna kan lämna upplysningar om byggnaden.²³ Jag känner bara till en bild som lämnar uppgifter om interiören, nämligen en ritning av Olof Rudbeck där spiltor för hästarna är inritade.²⁴ Av denna kan man utläsa att stallet hade 30-32 spiltor i två rader med en mittgång emellan. Mitt på långsidorna fanns det dörrar, och varannan spilta hade fönster. Norra kortsidan hade en dörr som ledde till de rum som stallbetjäningen disponerade i Exercitiehuset. På den södra kortsidan fanns tre fönster. Stallets (liksom ridhusets) yttermått var 35x12

²⁰ Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U68c.

²¹ UUA F IX:1.

²² UUB U 68c.

²³ Bilderna finns återgivna i *Till häst. Ridundervisningen vid Uppsala universitet 350 år* red. Marianne Andersson och Johan Sjöberg, Uppsala 2013; samt Gurli Taube, *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala*, Uppsala 1963.

²⁴ Taube, s 13.

meter, så spiltorna var uppskattningsvis 1,5 till 1,7 meter breda. Jag känner inte till något källmaterial som beskriver spiltornas inredning, men det är troligt att grunddragen var gemensamma med exempelvis Tessins hovstallsbyggnad på Helgeandsholmen från 1696 eller Nils Bielkes stallbyggnad från 1680 på Salsta i Uppland.²⁵ I dessa stall var spiltorna avskilda med hängande vågräta bommar. I spiltans framkant satt en högt placerad höhack, i boghöjd en krubba som kunde vara längsgående, och under denna ett utrymme för förvaring av hästarnas nattströ.

Utfodring, renhållning och stallmiljö

Gerdes *Stallordning* lämnar en detaljrik beskrivning av de vardagssysslor han anser ska utföras i ett stall, och täcker in många aspekter av hästarnas skötsel. Leven skriver ytterst lite om denna typ av sysslor, men från hans tid finns en annan typ av källmaterial i form av akademistallets inventarier. Jag har valt ut inventariet från 1744, då akademistallmästare Georg Friedrich von Walden lämnade över stallet till Johan Leven Ekelund. Jag har också valt ett inventarium från 1769, som innehåller kommentarer från Leven om vissa föremåls funktioner.²⁶ Inventarierna är visserligen flera decennier yngre än *Stallordning*, men det kan ändå finnas ett värde i att se hur uppgifterna i dem bekräftar eller förklarar uppgifter i Gerdes manuskript.

Ingen av de källor jag har hittat berättar hur mycket mat hästarna fick, däremot framgår det av Gerdes att de fodermedel han betraktade som vanliga var hö, havre och hackelse (finhackad halm). Även på Levens tid tycks hästarna ha fått hackelse, i inventarierna 1744 och 1769 återfinns en ”hackelsekista med kniv”. Gerdes skriver att stallpersonalen behövde ha en månads framförhållning för att fylla på förråden av foder. Utan att veta fodermängden och storleken på hästarna går det inte att avgöra hur väl hästarnas näringsbehov och behov av ättid uppfylldes. Om förhållandena på akademistallet följde de riktlinjer som rådde för kavalleriet bör hästarnas behov av stråfoder ha täckts förhållandevis väl.²⁷ Om Gerdes dagsprogram följdes bör hästarna dessutom ha haft möjlighet att äta en stor del av dygnet. De utfodrades enligt *Stallordning* fyra gånger per dag med hö och hade tillgång till halm på natten (se tabell 1). Gerdes försökte förebygga oro och stress vid utfodringstillfällena genom att sätta som regel att alla hästar skulle

²⁵ Ragnar Josephsson, *Tessins slottsomgivning*, faksimil, Stockholm 2002, s 87. Jag har även studerat den arkitektmodell av Bielkes stall som gjordes inför utställningen *Ridkonst* på Skoklosters slott 2003-2004.

²⁶ Uppsala, Uppsala universitets arkiv, UUA F IX:1.

²⁷ Enligt 1696 års tågordning var dagsransonen för en ridhäst 1,5 lispund hö [12,8 kg] och 2 kannor havre [ca 2,3 kg beräknat efter en volymvikt om 4,5 kg/l]. Thorsten Kocken, ”Krigshästen från äldsta tider” i *Hästen i Sverige*, Carl Trägårdh (red.), Stockholm 1939, s 373. Minimihöjden för en kavallerihäst angavs 1692 till 9 kvarter och 2 tum bakom sadeln, cirka 144 cm i mankhöjd. Henry Waxberg, *Hästen i det karolinska rytteriet*, Stockholm 1973, s 49.

fodras samtidigt och att stalldrängarna skulle se till att ingen häst stal grannens foder. Höet serverades på ett sätt som vi nu för tiden anser vara skadligt för nacke och rygg, nämligen i högt sittande höhäckar. Detta gjordes troligen för att undvika att hästarna trampade på höet, vilket medförde svinn.

Tab.1: Hästarnas dagsrutin enligt Gerdes *Stallordning*

Omkring kl 5 (kl 6 vintertid)	Utfodring (oklart med vilket fodermedel), mockning. Nattströet stoppas undan.
Kl 7	Utfodring med hö
Kl 6-8	Rykt
Kl 8-10	Motionering
Kl 10	Utfodring med hö
Kl 12	Utfodring (oklart vilket fodermedel)
Kl 14	Utfodring med hö
Kl 15.30	Utfodring med havre, vattning
Kl 17	Utfodring med hö
Kl 18	Utfodring med havre
Kl 21	Nattströet läggs ut.

Hästarnas möjligheter att släcka sin törst ser ut att ha varit hårt reglerade av människan. Delvis berodde detta på en rädsla för att hästarna skulle bli sjuka om de drack kallt vatten okontrollerat, särskilt när de var varma. Gerdes skriver att hästarna måste vila i två timmar efter arbete innan de kan få vatten och foder. Efter arbetet skulle de ledas i en halvtimme, sedan kunde de få en munsbit foder i taget tills de var helt avsvalkade. Gerdes anger bara ett fast dagligt tillfälle för vattning i *Stallordning*, medan Löhneisen förespråkar två vattningar.

Akademistallet hade ingen egen brunn eller pump. I kvarteret bredvid stallet låg det så kallade Kamphavet, en vattensamling som under 1700-talets gång blev allt mer uppgrumlad. Namnet är omstritt, och det går inte att avgöra om det verkligen har något med kampar [hästar] eller

vatten att göra. Däremot har både Olof Rudbeck d.ä. och Johan Peringskiöld skrivit att vattensamlingen använts för att tvätta hästar.²⁸ Vattnet tycks inte ha varit dugligt som dricksvatten åt hästarna. I stället hämtades vattnet med en särskild kärra från någon av stadens pumpar. Enligt inventariet 1744 hade stallet fem ämbar och ett vattenkar, i inventariet 1769 sex ämbar och ett vattenkar. Det fanns alltså inte tillräckligt många ämbar för att hästarna skulle kunna ha varsitt i spiltan, utan det är troligt att de antingen leddes till karet för att dricka, eller att de drack ur ett ämbar som en stalldräng höll i.

Leven skriver väldigt lite om stallmiljön. I *Genera morborum* konstaterar han att de många fallen av "lunginflammation" han såg i trakten den sommar han skrev sin bok troligen berodde på det föregående årets dåliga höskörd som gett dammigt foder.²⁹ Gerdes i sin tur understryker vikten av att hålla stallet rent och dammfritt i sin regelsamling. Om stalldrängarna såg att hästarna hade dragit ner hö på spiltgolvet skulle det genast plockas upp så att hästarna inte trampade i det. Hö som hade hunnit bli blött skulle slängas. Innan höet fördes in i stallet skulle det gås igenom, och möjligt och skämt hö skulle rensas bort. Havren och hackelsen skulle siktas, och fick inte heller tas in i stallet förrän detta var gjort. Även smutsigt strö skulle slängas. Gerdes förespråkade systemet med nattströ. Spiltorna mockades tidigt på morgonen, och det mesta av det torra ströet stoppades undan i ett skåp under krubban till nästa kväll.

Skötsel och hantering

Gerdes skriver att drängarna skulle ta hand om "sina" hästar, vilket antyder att de kan ha haft fasta passhästar. Enligt några bevarade mantals- bevilnings- och bakugnslängder från 1750-talet hade akademistallet då fyra stalldrängar.³⁰ Inventarierna 1744 och 1769 räknar fyra uppsättningar med ryktdon. Om alla stalldrängar hade likartade arbetsuppgifter och bara tog hand om ridskolans hästar (antalet tycks sällan ha överstigit tolv under Levens tid) bör de ha haft mellan två och fyra hästar var att sköta. Hästar och skötare kan i så fall ha haft goda möjligheter att lära känna varandra väl, inte minst som stalldrängarna på 1750-talet tycks ha stannat länge på sin tjänst. Källmaterialet antyder att hästarna sällskap av andra hästar större delen av tiden, men att de knappt hade någon fysisk kontakt med dem på grund av stallets utformning. I stället var de hänvisade till människan för kontakt och puts, vilket medförde att förhållandet mellan häst och stalldräng var av särskilt stor vikt för hästens välbefinnande.

²⁸ Mats Wahlberg, *Uppsalas gatunamn*, Uppsala 1994, s 45-47.

²⁹ UUB D 1360, s 29.

³⁰ Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U 65c.

Vid rykten användes enligt Gerdes halmviskor, viskdukar, kammar och skrapor. Stalldrängarna ansvarade för att hålla ryktdonen rena och skulle anmäla till en överordnad när de blev utslitna. Hästarna skulle ryktas på morgonen samt efter arbetet. De kunde också tvättas vid behov. Gerdes skriver att det inte var tillåtet att använda kallt vatten på länden och buken på vintern utan det skulle vara ljummet och täcket skulle läggas på direkt efter tvätten. Manen och svansen skulle borstas varje dag. Två gånger i veckan skulle de flätas, och flätorna skulle sitta i en till två dagar. Stalldrängarna skulle alltid ha ryktdon till hands för att vara beredda på att snygga till hästarna och lösa upp flätorna om någon förnäm person kom på besök. När hästarna var rengjorda skulle deras täcken läggas på. Hovarna skulle tvättas och smörjas varje dag, och Gerdes rekommenderade att hästarna skulle skos med en månads intervall. Lika ofta skulle skapet rengöras med ljummet vatten och stalldrängarna skulle då ta bort all svart lort med fingrarna. Gerdes understryker att de måste vara försiktiga och inte göra illa hästarna med naglarna.

Såväl Gerdes som Leven förespråkar en mild hästhantering och visar stor hänsyn till hästens känsliga väsen. I *Häste-Skolan* beskriver Leven hur han anser att en ung häst ska vänjas vid den dagliga hanteringen i stallet:

Sedan fölet begifvit sig att tåla grimans tvång, och roligt [lugnt] vara i sin spilta, så begynner karln att vänja honom vid rykt, med en halm tapp att stryka längst kroppen, småningom i sender, tills han varder vand vid att tåla gnuggas på alla ställen af dess kropp, och med en viskeduk kring hufvudet, samt för allting att tåla vid, låta uptaga och lyfta opp dess fötter, hvilket allt bör förrättas med mycken lämpa [lirkande], hwarvid smekes och gifvves litet att äta, thermed [därmed] fortfares ofta och dagel[igen] tills omsider äfven vid borstens och skrapans rykt han blifvit vand vid, samt tål täcket på sig och vara [glj]jordad, och låter tåligt upplyfta. samt hålla en tid så länge karlen pröfvar nödigt att rensa foten, och sedan börjar klappa med en liten träbit under foten på hofven, att sådant tåla och ej akta: hwarigenom fölet varder vant vid, att framledes låta sig sko, när det behöfves.³¹

Gerdes ansåg att nya stalldrängar skulle gå bredvid de äldre. De fick inte rykta hästarnas öron, huvud eller underben utan handledning. Han återkommer flera gånger till hur viktigt det är med en mild hantering av hästarna. Stalldrängarna fick inte slå eller knuffa hästarna, de måste undvika att använda överdrivna hjälper vid ridning och körning och alltid tala vänligt till djuren. Gerdes *Stallordning* tillåter mycket mer våld mot stalldrängar än mot ridhästar.

På Gerdes tid kunde hästarna bli stående i stallet över flera helgdagar då ridverksamheten hade uppehåll. Hästarna var fastbundna och deras rörelser begränsades kraftigt av spiltans utformning. Gerdes skriver att hästarna måste ha tillräckligt långt grimskafte på dagen för att kunna ligga ner. Han skriver om detta i ett sammanhang som antyder att det var frestande att binda de

³¹ UUB D 1378.

vita hästarna kort för att undvika att de smutsade ner sig. I källmaterialet framgår att hästarnas uppbindning var en besvärlig ekvation. Med lång uppbindning kunde ju hästarna trassla in sig, smutsa ner sig, bråka med spiltgrannen eller skubba av sig grimman. I inventariet 1769 anger Leven att han uppfunnit ett nytt sätt att binda hästarna, i kedjor som löpte på järnstänger vid krubborna. Detta gav en god rörelsefrihet samtidigt som man undvek reprassel. Gerdes skriver att en stalldräng alltid skulle hålla vakt i stallet och se till att inga hästar trasslade in sig eller kom lösa. Han skulle ha en kniv till hands för att kunna skära loss intrasslade hästar. Den som somnade på stallvakten skulle få stryk, och tredje gången blev han avskedad. I inventariet 1769 står det att två hästtäckan är till för drängarna att ligga på i stallet, vilket antyder att även Leven hade stallvakt. Det går dock inte att avgöra i vilken utsträckning - om det var varje natt eller bara när det fanns sjuka hästar som behövde övervakning.

Ingen av författarna skriver om det vi kallar stalloanor, ett ord som idag används som ett löst samlingsbegrepp för oönskade beteenden såsom krubbitning, vävning, boxvandring och liknande och som vi till stor del betraktar som uttryck för stress eller smärta hos hästen. Leven nämner flyktigt krubbitning som något att undvika när man ska köpa en häst, men fördjupar sig inte i de bakomliggande orsakerna till problemet.³² Detta ska inte tolkas som ett tecken på att Leven inte intresserar sig för hästens psyke. *Genera morborum*, ett försök från Leven att systematisera hästens sjukdomar med utgångspunkt från Carl von Linnés arbete med samma titel, innehåller ett avsnitt med titeln ”Mentales” där han räknar upp hästens olika mentalsjukdomar.³³ Här stöter Leven på vissa problem, många av människans mentalsjukdomar är svåra att överföra på hästar och den typ av mentalsjukdomar som är vanligast hos hästen, olika typer av koller, förekommer inte hos Linné. Det finns en genomgående tendens hos Leven att ange sjukdomar eller dålig hantering som orsaker till oönskat beteende, snarare än att skylla på olydnad eller ovilja från hästens sida.

Slutdiskussion

Den bild av vardagsarbetet i 1700-talets akademistall som har tonat fram under arbetet med det källmaterial jag hittills har haft tillgång till ger vid handen att dess hästhållning var höggradigt personalintensiv och att den bedrevs inom ramarna för en starkt hierarkisk organisation. Denna organisation framställs av de bägge författarna som beroende av en duglig och kunnig stallmäs-

³² UUB D 1363c.

³³ UUB D 1360, s 96-137. Carl von Linné, *Genera morborum: Sjukdomsgrupperna*, Uppsala, 1949.

tare för att fungera. Den milda hästhantering som förespråkas går att sätta in i ett större sammanhang och skulle exempelvis kunna ses som en förlängning av den idétradition där behärskandet av ridkonsten ansågs spegla en herremans dygder. Hästen i herrestallet var inte på samma sätt som hästen i verksstallet en kraftkälla och ekonomisk enhet – den bör i stället snarast betraktas som en statussymbol och en bärare av ett kulturellt kapital. Genom att ställa sig som garant för en hästhållning i linje med de aristokratiska idealen framhäver Gerdes och Leven sina förtjänster och sin outhärlighet inför sina tilltänkta patroner.

Även om den information man kan utläsa om stallvardagen i de två akademistallmästarnas manuskript sannolikt är färgad av ideal och karriärsträvanden är den mer jordnära och handfast än det lilla man finner om vardagssysslorna i de hippologiska praktverken från samma tid. Detta gäller i synnerhet Gerdes, som är verksam långt innan den svenska frihetstidens ystra våg av nyttig kunskapsspridning genom trycket på modersmålet för en bred publik. Vad gäller Leven rymmer hans skrifter så många trovärdiga exempel på upprördhet och indignation över slary, okunskap och elakhet i hästhållningen att det förefaller rimligt att den hästhållning han förespråkar är representativ för hans eget förhållningssätt till hästen. Båda dessa författare bör, trots att manuskripten troligen har syftat till att främja deras karriärer, kunna betraktas som värdefulla förmedlare av 1700-talets vardagspraktiker i akademistallet och de attityder till hästen som styrde arbetet. Hästhållningen på akademistallet, som under en stor del av den undersökta perioden var den enda offentliga ridskolan i Sverige, bör varit normgivande för vad som ansågs vara god hästhållning. Det krävs dock vidare forskning för att ringa in vem som i praktiken var akademiskolans uppdragsgivare och specificera dess bakomliggande syfte.

I inledningen till detta paper nämnde jag att en av drivkrafterna bakom mitt arbete har varit att jag själv är hästmänniska. Exempelvis kom en inte oväsentlig del av ramverket till texten till under veckomockningen av min hästs spån bädd och antecknades med whiteboardpenna på hans boxtavla. Kanske får läsandet om länge sedan döda personers praktiker, praktiker som jag i viss mån kan känna igen och identifiera mig i, mig att bli engagerad och känna att jag delar en erfarenhet med dem. Detta riskerar att färga min forskning, men medför också möjligheter att gräva fram fler aspekter av hästhållningen. Bland mina medhästmänniskor möter jag ibland åsikten att ”det var bättre förr”, och upplever en tendens att ganska okritiskt idolisera ”gamla mästare”. Kanske skulle vi med tillgång till fler uppgifter om hur det var förr, och med den kunskap vi idag besitter om hästens grundläggande behov, kunna bilda oss en säkrare uppfattning om huruvida det var bättre ”förr”. Hästens behov av foder, vatten, ljus, miljö, rörelse, kontakt och trygghet är väl beforskade i vår samtid, och i flera fall tydligt kvantifierbara. Det

går därför i flera fall att ställa historiska data mot dagens forskning och utifrån detta bilda sig en uppfattning om i vilken grad hästarna fick basbehoven uppfyllda. Vad som är bra för hästen blir i allt lägre grad en subjektiv bedömning. Det som är svårast att definiera är kanske hästens väsen, och hur vi som människor förhåller sig till det. Där kan historiskt material som Gerdes och Levens manuskript bidra till att visa hur djupt våra attityder till hästen är rotade, och till att visa oss var de kommer ifrån.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholm, Riksarkivet, Övre borgrätten 1677-1845 F II a Bouppteckningar, kronologiskt ordnade, 1 1703-1745

Uppsala, Uppsala universitets arkiv, UUA F IX:1

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1360

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1363

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1376

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB D 1378

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U 65³

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U 68a

Uppsala, Uppsala universitetsbibliotek, Den ämnesindelade samlingen, UUB U 68c

Uppsala, Uppsala universitetsbiblioteks arkiv, M, Donationskatalog

Litteratur

Backman, Anna, *Ett författarskap i akademins gränsland: Stallmästare Johan Leven Ekelunds efterlämnade manuskript*, Uppsala universitet, Uppsala 2014

Backman, Anna, "Johan Leven Ekelund – Equerry, Traveller, Writer" i i Tim Berntsson et al. (red.) *Traces of Transnational Relations in Eighteenth Century Europe*, Acta Universitatis Upsaliensis , Uppsala Studies in History of Ideas 47, Uppsala 2015

Bourgelat, Claude och von Ungern-Sternberg, Matthias Alexander, *Nya Newcastle, Eller Afhandling Om Ridkonsten, Efter de Nyaste Och Bästa Grundsatser. Öfversatt Ifrån Fransyskan. Stockholm, Tryckt Uti Kongl. Tryckeriet. MDCCLII*. Stockholm, Kongliga tryckeriet 1752

Fredricson, Ingvar, *Flyinge: Hippologi från medeltid till nutid*, Vitaby 2014

Hansson, Stina, "Böckernas beskyddare under svenskt 1600-tal" i Magnus von Platen (red.) *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Stockholm 1988

"Historiska bilder XXIV. Starke Jan som Giljarebud. av Th." i *Svenska Familj-journalen* band VI, 1867, nr 1. Digital faksimil, Projekt Runeberg, <http://runeberg.org/fami-jour/1867/0006.html>, hämtad 2015-10-31

Josephsson, Ragnar, *Tessins slottsomgivning*, faksimil, Stockholm 2002

Kocken, Thorsten, "Krigshästen från äldsta tider" i *Hästen i Sverige*, Carl Trägårdh (red.), Stockholm 1939

Linné, Carl von, *Genera morborum: Sjukdomsgrupperna*, Uppsala, 1949

von Löhneisen, Georg Engelhard, Nunzer, Andreas & Nunzer, Engelhard, *Neu-eröffnete Hof-Kriegs- und Reit-Schul: Das ist gründlicher Bericht della Cavalleria, oder von allen, was zur Reuterey gehörig und einem Cavalier davon zu wissen gebühret ... Nebst allen diesen wird gehandelt von denen Turnieren der Alten, Lanzenbrechen, Quintan-, Kopff-Ring- und Carrousel-Rennen ... Alles mit schönen und kostbaren Kupfferstichen illustriret ..., 3 uppl., Nürnberg, 1729*, <https://play.google.com/store/books/details?id=SM1WAAAACAAJ&rdid=book-SM1WAAAACAAJ&rdot=1>, hämtad 2015-10-31

Taube, Gurli, *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala*, Uppsala 1963

Wahlberg, Mats, *Uppsalas gatunamn*, Uppsala 1994

Waxberg, Henry, *Hästen i det karolinska rytteriet*, Stockholm 1973

Internet

Hästsverige, <http://www.hastsverige.se>

Invaluable: The World's Premier Auctions, <http://www.invaluable.co.uk>

Appendix 1

Följande manuskript ingår i Levens donation till Uppsala universitetsbibliotek (suffix till signum i gemener tillagda av uppsatsförfattaren).

UUB D 1360	<i>Genera Morborum.</i>
UUB D 1363a	Dedikation till Hans Hendrich von Liewen.
UUB D 1363b	<i>En kort beskrivning på hästens utvärtes synliga delar; samt några anmärkningar och varningar mot hofslagranes [sic] skadelige operationes</i>
UUB D 1363c	<i>Kundskap om hästens fel och lyten i korthet nämnde, til den mindre kunniges efterrättelse</i>
UUB D 1363d	<i>Kunskap om Häste åldren och underrättelse å de därpå wissaste kännemärken</i>
UUB D 1363e	<i>Nya Newcastle med Levens kommentarer</i>
UUB D 1363f	<i>Absolute reglor till ridkonsten. Efter naturlige Lagar. Huru en Ryttere med sin kropp, styrhanden och sina skänklar, skall skickeligen operera på en efter bemälte, eller så kallade mechaniska Lagar tillriden häst. Första instruction af Ridscholan som kallas Ryttare Scholan af Kongl. Stallmästaren och Riddaren Johan Leven Ekelund</i>
UUB D 1376a	<i>Kongl. Academie Stallmästarens Johan Leven Ekelunds Systeme om Hästens Rörelser besynnerligen de regelbundna konstiga som uptages uti Manegen eller Ridskolan</i>
UUB D 1376b	<i>Hippo-graphia geometrica</i>
UUB D 1376c	<i>Kort underrättelse huruledes pröfva en hästs rörelser, at deraf kunna döma, om han är ductig eller duglig til en Ridhäst eller dertil fehlactig?</i>

- UUB D 1376d *Om Hofslagare Konsten. Underrättelse åt en Hofslagare, på hwad sätt han skickeligen skall utwerka hästars hovar, och dem tillbörligen besko, samt huru dymedelst de felaktige kunna omlagas och botas*
- UUB D 1376e *Ett kort utdrag af Stallmästarens Johan Lévens fundna decouvert upsatt år 1736 (då han kommit från orientaliska länder till Europa) på häste kroppens semetri: som de af Naturen uti Europa och i synnerhet å Nordiske landsorten, till bästa perfection äro dånade*
- UUB D 1378 *Hästeskolan eller andra delen af Rid-Skolan. Undervisning huru en Konst Ryttare en häst tillbörligen efter dess naturliga rörelse lagar dressera eller tillrida skall. Författadt af Konglige Stallmästaren och Riddaren Johan Leven Ekelund*